

UOT 37

GƏNCƏNİN ƏNƏNƏVİ SƏNƏTKARLIQ NÜMUNƏLƏRİNİN DEKORATİV-TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu

t.f.d., Elm üzrə Prezident mükafatçısı,

AMEA Gəncə Bölməsinin baş mütəxəssisi, Gəncə, Azərbaycan.

el-hasanov@mail.ru

Açar sözlər: ənənəvi sənətkarlıq, Gəncə, dekorativ-tətbiqi sənət, tarixi-etnoqrafik tədqiqat

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhəri minilliklərə istinad edən zəngin sənətkarlıq ənənələrinə malikdir. Burada əsrlər boyu inkişaf etmiş çoxsaylı sənətkarlıq sahələri sırasında dekorativ-tətbiqi sənət növləri xüsusilə seçilmişdir və bu tədqiqat işimizin əsas mənbəyini təşkil edən yerli, ənənəvi sənət nümunələrinin və bu sahələrlə bağlı elmi sənədlərin, arxiv materiallarının mühafizə edildiyi məkanlar Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Gəncə Qala Qapıları – Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzey Kompleksi, İmamzadə ziyarətgahı, qədim Səbiskar qəbiristanlığı və Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialıdır.

Gəncədə tarixən inkişaf etmiş dekorativ-tətbiqi sənət növləri sırasında toxuculuğun xüsusi yeri olmuşdur. Şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi sayəsində Gəncədə toxuculuğun ənənəvi sahələri öz inkişafında məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Bu sənət növlərinin nümayəndələri məhəllələrdə olan emalatxanalarında fəaliyyət göstərmişlər. [12, s.87-89]

Gəncədə tədqiq olunan mərhələdə toxuculuq sahəsində xalçaçılıq xüsusilə seçilirdi. Xovlu və xovsuz xalçaların toxunması Gəncədə çoxəsrlik ənənələrə malik idi. Müxtəlif ərazilərdə toxunan xovsuz xalçalar eyni üsluba malik olsa da, bədii xüsusiyyətlərinə, rəng və naxışlarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Xovsuz xalçalar toxunarkən xammal kimi qoyun və dəvə yunundan istifadə olunurdu. Gəncədə və digər şəhərlərdə yunla birlikdə pambıq və ipək, gümüş və qızıl saplardan, həmçinin qiymətli daşlardan istifadə edirdilər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində xovsuz xalçalar – palaz və cecimlər geniş yayılmışdı. Cecimlər yundan sıx toxunan məmulat kimi hər bir müsəlman ailəsinin məişətində mühüm yer tuturdu. Qadınlar cecimləri özləri və qızları üçün hətta cehiz kimi də toxuyurdular. Yun və ipək cecimlərdən çexol, yorğan üzü, taxt üzü, balış üzü, mütəkkə üzü, pərdələr, heybə, xurcun və döşənək də hazırlayırdılar. Evin bəzənməsi üçün qalın iplərdən toxunan palazlardan istifadə olunurdu. Nazik cecimlərdən hətta üst paltar tikirdilər. Cecimlər gəlinin cehizində mühüm yer tutmaqla, nəsilən-nəslə keçirdi. Palazlara başqa xovsuz xalçalardan fərqli olaraq, bütün evlərdə rast gəlinirdi. XIX əsrdə Gəncədə xalça və palazların toxunması ilə daha çox qadınlar məşğul olur və kifayət qədər qazanc əldə edirdilər. Xalça və palazların toxunmasına sərf olunan əməyin mürəkkəbliyi və gec başa gəlməsi onun qiymətinə təsir göstərirdi. Xalçaların qiyməti üç-dörd çervondan on səkkiz çervona və ya üç gümüşdən yeddi gümüşə qədər olurdu. Belə ki, uzunluğu dörd metr, eni isə iki tam onda beş arşın olan xalça üçün iki pud yun lazım olurdu. Xovsuz xalça növünə aid olan kilimlər ərazidən asılı olaraq, bir-birindən fərqlənirdi. Onlarda təkrərlənən müxtəlif hündəsi elementlərlə bəzənmiş nazik və enli üfiqi xətlərdən istifadə olunurdu. Xovsuz xalçalar içərisində zili özünəməxsus yer tutur. Gəncə zililəri özünün kompozisiyası və rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Zililərdə adətən quş, buta, romb kimi hündəsi təsvirlər əks olunmuşdur. Xovsuz xalçalara aid edilən vərni və sumaxlar digər bölgələrə nisbətən Gəncədə daha geniş istifadə olunmuşdur. [3, s.17; 8, s.29-36]

Ümumiyyətlə, toxuculuq sənətinin tərəqqisi boyaqçılıq sənətinin də inkişafını sürətləndirirdi. Boyaqçılıq sənəti əslində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının bir növ yekun mərhələsi olub, hazır məmulatın bədii zövqdə tərtib edilməsinə xidmət edirdi. Bu səbədən göstərilən sənət sahələrinin inkişaf etdiyi dövr və əraziləri həm də boyaqçılıq sənətinin inkişaf etdiyi dövr və ərazilər kimi qeyd etmək olar.

Xalqımız bədii tikmə sənəti ilə qədim dövrlərdən məşğul olmuşdur. Gümüş və qızıl sap hazırlamağı bacaran ustalar bu saplarla bədii tikmə sənətinin inkişafına təkan vermişlər. Qızıl və gümüş saplardan bədii tikmə ustaları müxtəlif çeşidli parçaların üzərini bəzəyirdilər. XIX əsrdə isə bədii tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükanlarda isə kişilər məşğul olurdu. Bu növ tikmədə əsasən qanovuz, darayı və məxmər parçalarından istifadə olunurdu. Hətta ipək üzərində tikmələr haqqında mahnı da mövcud idi. Ağ ipək parçalar üzərində badam çiçəyinə bənzər naxışlar salınırdı. Belə naxışlarla bəzədilmiş pərdə, balıxüzü, süfrələr şəhərlilərin məişətinə sıx şəkildə daxil olmuş məmulatlar idi. Güləbətın tikmə iki cür hazırlanmaqla, hamar və qabarıq növlərdən ibarət idi. Hamar tikmə zəminduzi adlanırdı. Bu növ tikmə üçün dördkünc taxta çərçivəyə parça tarım şəkildə tikilir, üzərinə kağızdan kəsilmiş naxış qoyularaq əvvəlcə adi sap, sonra isə zərli və ya gümüşü saplarla paralel surətdə bənd edilirdi. İkinci növ tikmə isə məlihəduz adlanırdı. Bunun üçün saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndlənirdi. Güləbətın tikmədə qızıl və gümüş saplar bəzən xalis halda, bəzən isə iplik sapa sarınaraq naxış açılırdı. Tikmənin növündən asılı olaraq, yun və ipək saplardan istifadə olunurdu ki, bunlar da yerli istehsalın məhsulu olub, davamlı boyaqlarla rənglənirdi. Bəzək üçün isə metal spiral, xırda muncuqlar, mirvari və digər rəngli daşlardan istifadə edirdilər. Gəncə şəhərində muncuqlu tikmə növündən də istifadə edilmişdir. Bu, əsasən geyim və xırda məişət əşyalarının bəzədilməsində istifadə olunurdu. Muncuqlu tikmədə məxmər, qanovuz və şal kimi parçalar işlədilir. Parçanın üzərinə naxış çəkilir, sonra isə muncuqlar düzülürdü. Pələklər vasitəsilə tikmə üsulu da var idi ki, bu zaman müxtəlif formalı yastı lövhəciklər hazırlanır və onlar parça üzərinə tikilirdi. Paltara vurulan tikmə naxışlar müxtəlif bəzəklərdə (qoşa sırtıq, əyrim-üyrüm, toyuq ayağı, çalkeçir doldurma və s.) istifadə olunurdu. [1, s.109-110; 7, s.18-22, 57-60]

Bundan əlavə, üst geyimləri “araqçını tikiş”, “muncuqlu tikiş”, “zərəndüz tikmə” və “güləbətın tikmə” kimi çox diqqət cəlb edən tikmə növləri ilə bəzəyirdilər. Yaxa bəzəklərində də tikmə növlərindən istifadə olunurdu ki, onların da bir qismi xalis cəvahiratdan (mirvari və inci düzümlərindən ibarət yaxalıqlardan) ibarət idi. Bədii tikmə növləri içərisində quş gözü tikiş növü vardı ki, bu da ipək üzərində aparılırdı. Sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin ortalarında su və digər tikmə növləri meydana çıxdı.

Boyaqçılıqda boyaq məhlulunun əldə edilməsi, yəni hazırlanması çox mühüm idi. Boyaq bitkiləri, adətən, yazda və payızda yığılırdı. Çünki bu dövrdə yığılan bitkilərdən müxtəlif rəngarəngliyə malik boyaq alınır. Onlardan bəzisi qurudulmuş, bəzisi isə təzə şəkildə istifadə olunurdu. Boyama prosesi zamanı ip ya boyaq bitkisi ilə bərabər qaynadılır, ya da əvvəlcə məhlul (boyaq məhlulu) hazırlanırdı. Sonra ip həmin məhlulun içərisinə salınırdı. Buna qədər isə ip aşxarlanır, yəni zəy və ya zəy qarışdırılmış turş alça lavaşanadan hazırlanmış məhlulun içərisinə salınırdı. Şəhərdə toxuculuğun inkişafında xüsusi yeri olan məkanlardan biri - Şərbaf məhəlləsinə Gəncənin müasir Şeyx Bəhaəddin küçəsi, Boyaqçılar basalağının bir hissəsi aid olmuşdur. 1804-cü il 3 yanvarda Gəncə şəhəri ruslar tərəfindən işğal olunandan sonra Cavad xana aid olan mülklər, emalatxanalar siyahıya alınmış Rusiya imperiyasının mülkiyyətinə çevrildi. Belə mülklərdən biri birinci Uğurlu xan karvansarası idi. Karvansara 2 mərtəbəli olub, kərpicdən tikilmişdi. Onun bir hissəsini şərbaf icarəyə götürüb şərbafxanaya çevirdilər. Şərbaf ipək parça və kəlağayı toxuyan deməkdir. Ona görə bəzən bu karvansaraya “Şərbafçı karvansarası” da deyilirdi. [6, s.433-437]

XII əsrdən XX əsrin ortalarına kimi Gəncədə ipəkçilik önəmli yer tutmuşdu. Şaddadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövründə ipəkçiliyin inkişafı üçün əsas rolunu çəkil (tut) bağları oynayırdı. XIX əsrin əvvəllərində statistik məlumatlara görə, Gəncəbasarda 34368 ədəd

çəkil (tut) ağacı var idi. Mənbələrdə göstərilir ki, Samux mahalında hamı ipəkçiliklə məşğul olmuş. XVIII-XIX əsrlərdə ən keyfiyyətli və geniş yayılmış ipək parça Gəncədə toxunmuş yaşıl şərbaf idi. XIX əsrin ortalarında çoxlu dəzgahların tətbiqi nəticəsində kустar toxucu dəzgahları öz mövqeyini itirdi. 1898-ci ildə Gəncədə manufaktura üsulu ilə işləyən şərbafaların səkkiz emalatxanası, altmış iki fəhləsi var idi.

1890-cı ildə dəmiryolu yaxınlığında biyankökündən rəng almaq üçün zavod tikildi. 1920-ci ildə Uğurlu bəy karvansarasının bir hissəsi şərbafçılıq məqsədilə icarəyə verildi. Bu zavodun istehsal etdiyi rəng şərbafaların işini qismən yüngülləşdirdi. Çünki bəzən onlar ipəyi boyaqxanada yox, öz evlərində boyayırdılar.

Bu məqamda Gəncə şəhərində ənənəvi toxuculuq və duluculuq məmulatlarının bəzi naxış elementləri ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olan daşıqlama, daşyonma sənətinin nümunələrini qeyd etmək lazımdır. Şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi sayəsində son orta əsrlər mərhələsində müxtəlif məzarüstü abidələr, xüsusilə də unikal Gəncə sərdabələri qəbiristanlıq və müqəddəs məkanlar ətrafında daşıqlama və daşyonma sənəti ustalarının zəhməti nəticəsində inşa edilirdi. Dekorativ-tətbiqi sənətdə mühüm yer tutan daş üzərində oyma üsulu Gəncədə xüsusilə xatirə (məzar) abidələrinin hazırlanmasında daha çox tətbiq olunmuşdur. [5, s.11-19]

Gəncənin qədim qəbir abidələri özlərinin diqqətəlayiq sənətkarlıq yazıları-epitafik xüsusiyyətləri baxımından unikal cəhətləri ilə seçilir. [11, s.1100]

Burada istər sərdabə, türbə, istərsə də ənənəvi, adi qəbirlər formasına malik, bununla yanaşı, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərdən heç də bəsit olmayan məzarlara təsadüf edilir. Bu cür dəyərli epitafiya nümunələrinin yaradılması isə Gəncədə yaşamış bir sıra peşəkar, görkəmli sənətkarların sayəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, Gəncədə müxtəlif tarixi mərhələlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də həkkaklıq, nəqqaşlıq və xəttatlıq sahələrində çox yüksək mənəvi zövqə, ən əsası isə, peşəkarlığa malik olan sənətkarlar yaşayıb-yaratmışlar. Gəncədə yaratdıqları sənət əsərləri dövrümüzədək mühafizə edilmiş iki görkəmli xəttat-həkkakın adını xüsusi qeyd etmək zəruridir: Naci təxəllüsü ilə tanınmış Mirzə Mehdi Təbib Gəncəvi və Şeyxzamanlılar nəslinin görkəmli nümayəndəsi Şeyx Zaman. [10, s.4-7]

Gəncə İmamzadəsinin məzarlıqlarında dəyərli epitafiya nümunələri yaratmış Mirzə Mehdi Gəncəvi əvəzsiz xəttat, həkkak olmaqla yanaşı, həm də gözəl şer, qəzəllər müəllifi olub. Onun "Naci" təxəllüsü məhz bununla bağlıdır. Belə ki, Mirzə Mehdi Gəncəvi Azərbaycan və fars dillərində qəzəllər yazmışdır. Bundan əlavə, Mirzə Mehdi həkim olub və Gəncədə xüsusi müalicəxanası olmuşdur. Bu səbəbdən də o, Mirzə Mehdi Təbib adlandırılmışdır. [8, s.141-150]

Şəhərimizdə XVIII-XIX əsrlər bədii daşyonma sənəti ustaları olan xəttat-həkkakların, eyni zamanda nəqqaşların mühüm sənətkarlıq əsərlərini, epitafiya nümunələrini, həmçinin insanların dini dünyagörüşlərini, təsəvvürlərini əks etdirən məzarüstü abidələri özündə qoruyub saxlamış geniş bir ərazini əhatə edən qəbiristanlıqlar mövcuddur. Bunların sırasında Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə edilən və həmçinin Gəncə Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, burada yerləşən İmamzadə kompleksi, həmçinin qədim Səbzikar qəbiristanlığı ərazisində olan məzarlıqların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada İslam dövrü qəbirüstü abidələri ilə yanaşı, çoxlu sayda islamaqədərki dini ənənələrimizi özündə ehtiva edən məzar abidələri vardır. [5, s.112-119]

Gəncə İmamzadə kompleksinin ən mühüm xüsusiyyətləri, unikal keyfiyyətləri içərisində onun tarixi-epiqrafik abidə kimi əhəmiyyətinin səciyyələndirilməsi çox zəruridir. Ümumiyyətlə, bu müqəddəs ziyarətgahın epiqrafik sənət incisi kimi xarakterizə olunması həm də onun tarixi mənbə olaraq təqdim edilməsinə əsas verir. [10, s.4-6]

Haqqında bəhs edilən epiqrafik mənbələrdə Gəncə tarixinin olduqca mühüm məqamları ehtiva olunmuşdur. Bu kitabələrdəki tarixi faktlar, öz növbəsində Gəncə İmamzadə kompleksinin şəhərin ümumi inkişafındakı mövqeyini, əhəmiyyətini təsbit etməklə yanaşı, eyni zamanda Gəncədə çoxəsrlik, təmənnasız xeyriyyəçilik ənənələrinin də mövcud olduğunu, müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirildiyini sübuta yetirir. [8, s.19]

Beləliklə, innovativ elmi vasitələrin, tarixi-etnoqrafik tədqiqat üsullarının tətbiqi sayəsində Gəncənin mühüm daşınan tarixi-memarlıq nümunələri və sənətkarlıq məmulatlarının vacib dekorativ-tətbiqi cəhətləri üzə çıxarılmış, bu sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin elmi cəhətdən tədqiqinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan incəsənəti: VIII cild, Bakı: Elm, 1959. 276 s.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11
5. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
6. Hasanov E.L. To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries // Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 1, Part S1, pp.433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433
7. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
8. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
9. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
10. Нейматова М. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, с. 4-7
11. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100
12. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЕСЕЛ ГЯНДЖИ

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: *традиционное ремесло, Гянджа, декоративно-прикладное искусство, историко-этнографическое исследование*

В данной статье на основе различных научных источников и архивных материалов впервые исследованы местные традиционные ремесленные изделия Гянджи с точки зрения применения новых научных методов и технологий.

SUMMARY

COMPARATIVE STUDY OF DECORATIVE AND APPLIED FEATURES OF TRADITIONAL CRAFTSMANSHIP OF GANJA

Hasanov E.L.

Key words: *traditional craftsmanship, Ganja, decorative-applied arts, historical-ethnographic research*

In this academic article based on different scientific sources and archive materials, for the first time the local traditional features of handicraft patterns of Ganja have been investigated from the point of application of innovative methods and technologies.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.04.2019
	Son variant	25.06.2019